

O‘RTA OSIYO JADIDCHILIGIDA BEHBUDIYNING O‘RNI

Sodiqova Nargiza Nasriyevna

ZARMED Universiteti tarix o‘qituvchisi,

Malikova Ro‘zigul

ZARMED universiteti talabasi

Telefon raqami: +998 94 971 07 11

Elektron manzil: rozigulmalikova3@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18676090>

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘rta Osiyo jadidlarining otasi Mahmudxo‘ja Behbudiyning hayoti va ilmiy, siyosiy faoliyatiga bag‘ishlangan. Shuningdek, “Oyina” jurnalida chop etilgan sayohatlari, Ismoil Gasprinskiy bilan bo‘lgan uchrashuvlari, maslakdoshlari bilan suhbatlarining tahliliga bag‘ishlangan.

Abstract: This article is devoted to the life and scientific and political activities of Mahmudkhodja Behbudi, the father of the Central Asian Jadids. It also analyzes his travels published in the magazine "Oyina", his meetings with Ismail Gasprinsky, and his conversations with colleagues.

Аннотация: Данная статья посвящена жизни и научно-политической деятельности Махмудходжи Бехбуди, отца центральноазиатских джадидов. В ней также анализируются его путешествия, опубликованные в журнале «Ойна», его встречи с Исмаилом Гаспринским и беседы с коллегами.

Kalit so‘zlar: “Oyina” jurnali, qori, madrasa, volost, jug‘rofiya, deputat, mudarris, imom.

Keywords: "Oyina" magazine, qori, madrasa, volost, geography, deputy, mudarris, imam.

Ключевые слова: журнал «Ойна», кори, медресе, волость, география, депутат, мударрис, имам.

Mahmudxo‘ja Behbudi Turkiston jadidchilik harakatining dohiysi hisoblanadi. Uning hayoti va ijodiy faoliyati haqida 20-yillarda mahalliy matbuotda Sadridin Ayniy, Hoji Muin ibn Shukrullo, Laziz Azizzoda kabi zamondoshlari tomonidan bir qator maqola, xotiralar e‘lon qilingan. Keyingi yillarda, xususan, mustaqillikka erishilgandan so‘ng jadidlar faoliyatini o‘rganishga qiziqish kuchayishi bilan Behbudi ham qayta kashf etila boshlandi. Behbudi tarjimayi holini yoritishda Hoji Muinning 1922-1923-yillarda o‘zi muharrirlik qilgan "Mehnatkashlar tovushi" (1922), "Zarafshon" (1923) gazetalarida chop etgan maqolalari muhim ahamiyatga ega. Behbudi haqida XX asrning 70-yillaridan bugungi kungacha e‘lon qilingan ko‘pgina tadqiqotda Hoji Muin ma‘lumotlari asos qilib olinadi. Hoji Muin Behbudiyning biografiasini yozar ekan, uni 1875-yilning 19-yanvarida (hijriy 1291-yil 10-zulhijja) Samarqand yaqinidagi Baxshitepa qishlog‘ida diniy olim oilasida dunyoga kelganligini ta‘kidlaydi. Ammo oxirgi olib borilgan tadqiqotlarga tayanadigan bo‘lsak, Behbudi tug‘ilgan sana va joyi biroz boshqaroq ko‘rsatilmoqda. Taniqli olim Sirojiddin Ahmedovning ta‘kidlashicha, Mahmudxo‘ja Behbudi 1874-yil 30-yanvar payshanba kuni Samarqandshahrining Yomini mahallasida tavallud topgan. Olim bu sanani isbot qilish uchun yetarlicha dalil va isbotlarni keltiradi. Hoji Muinning ma‘lumot berishicha, Mahmudxo‘ja Behbudiyning otasi Behbudxo‘ja Solihxo‘ja o‘g‘li turkistonlik, Ahmad Yassaviyning avlodlaridan,

“Xotin-qizlar ilmda: tiklanish, yuksalish va taraqqiyot sari qadamlar” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materillari to‘plami. NamDPI – 2026-yil, 11-fevral

ona tomondan bobosi Niyozxo‘ja urganchlik bo‘lib, Mahmudxo‘ja Behbudiy amir Shohmurod hukmronlik qilgan davrda Samarqandga ko‘chib kelgan. Mahmudxo‘ja Behbudiy 6-7 yoshlarida tog‘asi Muhammad Siddiq huzurida o‘qib savod chiqaradi, otasi Behbudxo‘jadan esa Qur‘ondan saboq olib, qisqa muddatda qorilik martabasiga erishadi. 15 yoshga kirganda yana bir tog‘asi Mulla Odil mudarrislik qilgan madrasada tahsilini davom ettiradi va arab tili grammatikasi, aqida va shariat qonunlari bo‘yicha bilimlarini kengaytiradi. 1893-yili onasi, 1894-yili esa otasi vafot etadi. Otasi vafotidan biroz avval uylangan Behbudiy to‘rt o‘g‘il, bir qiz ko‘rgan. Behbudiyning maktab-madrasa hayoti haqida ma‘lumotlar nihoyatda kam. Sirojiddin Ahmedov bergan ma‘lumotga ko‘ra, Behbudiy dastlab Samarqand madrasasida, keyinroq Buxoro madrasalaridan birida tahsil olgan.

Behbudiy Buxoro madrasalarida tahsil olar ekan, u yerdagi mullalar bilan jadidlar kelisha olmagan bo‘lsa Samarqandga qaytib kelgan. Bu fakt haqiqatga yaqin, sababi, Mahmudxo‘ja Behbudiy 1915-yili "Turkestanskiye vedomosti" gazetasining muxbiri Grigoriy Andreyev bilan suhbatda Samarqand va Buxoro madrasalarida tahsil olgani haqida so‘zlaydi va bu madrasalardagi mulla, qozi va imomlarning johilligidan shikoyat qiladi. 18 yoshiga yetganida Behbudiy madrasa ta‘limini tugatadi va Samarqand viloyati Chashmaob (Chashmai ob) volostida qozilik qilgan tog‘asi Muhammad Siddiq qo‘l ostida mirzalik lavozimida ishlay boshlaydi. Tog‘asi huzurida ikki yillik faoliyat, tog‘asi qozilikdan bo‘shagandan keyin Kobud volosti qozisi Mulla Zubayr Yaxshiboy o‘g‘li qo‘lida mirzalik ishini davom ettirishi uning dunyoqarashi va kelajak faoliyatida katta o‘zgarish yasaydi. U shariat qonunlarini puxta o‘zlashtiradi va mufti lavozimini egallaydi. 1916-yilgacha muftilik faoliyati bilan muntazam shug‘ullanadi. Bu orada qisqa vaqt qozi vazifasini ham bajargan, ammo ma‘rifatparvarlik ishlariga berilish, xususan, matbaachilik bilan shug‘ullanish katta mehnat va mablag‘ talab qilgani bo‘lsa Behbudiy qozilikdan voz kechib, muftilikning yonida tijorat bilan shug‘ullanishga majbur bo‘lgan. Mahmudxo‘ja Behbudiy 1893-yildan Rossiya va xorijiy mamlakatlarda nashr etiluvchi turkiy va forsiy matbuot bilan tanishib borgan. Zamon ahvoli, bo‘lib turgan ijtimoiy va siyosiy voqealar, turli yangiliklarni kuzatadi. 1899-1900-yillarda Behbudiy buxorolik do‘sti Hoji Baqo bilan haj safariga chiqadi. "1318 sanayi hijriyasi tavofi Baytullog‘a Kavkaz yo‘li ila Istanbul va Misral-Qohira vositasila borib edim. Muddati safarim sakkiz oydan ziyoda cho‘zilub edi", yozadi Behbudiy bu safar haqida. Bu sayohat dunyo ko‘rish, kezish izsiz ketmadi. Sayohat Behbudiyning dunyoqarashini, keyingi faoliyatini tubdan o‘zgartirib yubordi. Bu sayohat uning hayot yo‘lida, kelajakda bo‘ladigan hodisalar, yangiliklarni boshlab berdi. Behbudiy Turkiston xalqlari turmushidagi qoloqlik, abgor ijtimoiy ahvol, "jaholat uyi"ga aylangan maktab va madrasa borasidagi qarashlarini tamomila o‘zgartirib yubordi. Adib Xolidning ta‘kidlashicha, Behbudiy ayni shu sayohat davomida Usmoniylar davlati hamda Misrda xalq ta‘limi sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar va yangiliklarni kuzatish barobarida ijtimoiy sohadagi islohotlarda yetakchilik qilgan shaxslar bilan ham muloqot qilish imkoniga ega bo‘lgan. Oradan 8 oy vaqt o‘tib, u Samarqandga qaytishi bilan "Tarjumon" gazetasiga obuna bo‘ldi. U ham jadidchilik harakatining tamaltoshi bo‘lgan maktab islohotiga qattiq kirishdi. Uning tashabbusi va g‘ayrati bilan 1903-yilda Samarqand atrofidagi Halvoyi (S. Siddiqiy), Rajabamin (A. Shakuriy) qishloqlarida Mahmudxo‘ja Behbudiy yangi maktablar tashkil qilindi. Adib ushbu maktablar uchun darsliklar tuzishga kirishadi. Ketma-ket uning «Risolayi asbobi savod» (1904), «Risolayi jug‘rofiyayi umroniy» (1905), «Risolayi jug‘rofiyayi Rusiy» (1905), «Kitobatul atfol» (1908), kitoblarini yarata boshladi. Mahmudxo‘ja

“Xotin-qizlar ilmda: tiklanish, yuksalish va taraqqiyot sari qadamlar” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materillari to‘plami. NamDPI – 2026-yil, 11-fevral

Behbudiy 1903-1904-yillarda Moskva, Peterburgga boradi, 1906-yilda Qozon, Ufa, Nijniy Novgorodda bo‘ladi. Bular sayohat emas, xizmat safari edi. Masalan, Nijniy Novgorodda 1906-yilning 23-avgustida Rossiya musulmonlarining turmush va madaniyati muammolariga bag‘ishlangan qurultoy chaqiriladi. Behbudiy ushbu syezdda turkistonlik vakillarning boshlig‘i sifatida qatnashdi va Turkistondagi vaziyat va musulmonlar ahvoli borasida katta nutq so‘zlaydi. 25 kunga cho‘zilgan bu safar haqida Behbudiy so‘ngroq shunday ma‘lumot bergan edi: "1325 sanayi hijriyasida Rusiya musulmonlarining muhtaram ziyoli va akobirlarining Nijniy yorminkasida milliy ishlar to‘g‘risida mashvarat qila turgan majlisg‘a musharraf bo‘lmoq uchun O‘runburg yo‘li ila Maskuf, Peterburg, Qozon vositasila Nijniy Novgorod borib edim".

Behbudiy 1913-yili "Samarqand" gazetasini nashr qilish uchun hukumatdan ruxsat oldi. Gazeta o‘zbek va tojik tillarida, haftada 2 marta chop etildi. 45-soni chiqqach, moddiy tanqislik tufayli nashr to‘xtadi. 1913-yil 20-avgustdan u "Oyina" jurnalini chiqara boshladi. Haftalik, suratli bu jurnal, asosan, o‘zbekcha bo‘lib, she‘r, turli yo‘nalish va mavzudagi maqola, tahliliy materiallardan tashqari e‘lonlar ham berib borgan. Jurnal Kavkaz, Tatariston, Eron, Afg‘oniston, Hindiston, Turkiyagacha tarqaldi. "Oyina" jurnalida millat va uning haq-huquqiga, tarixiga, til va adabiyot masalalariga, Mahmudxo‘ja Behbudiy dunyo ahvoliga doir qiziqarli maqolalar, bahslar berib borilgan Behbudiy ijtimoiy-siyosiy ishlarga qizg‘in qo‘shildi. Aslida bu faoliyat 1906-yildan boshlangan. Shu yili "Rusiya musulmonlari ittifoqi"ning Nijniy Novgorodda o‘tkazilgan qurultoyida qatnashgan edi. Vatan taqdiri kun tartibiga qo‘yilgan 1917-yilning 16-23-aprelida Toshkentda bo‘lib o‘tgan Turkiston musulmonlarining 150 vakili ishtirok etgan o‘lka qurultoyida hayajonli nutq so‘zladi. Millatni o‘zaro ixtiloflardan voz kechishga, buyuk maqsad yo‘lida birlashishga, ittifoq bo‘lishga chaqirdi. Xuddi shu ixtilofimiz sababli "mustamlakot qoidasi ila bizni idora eturlar" deb ochiq aytdi. Behbudiy bir qator darsliklar yozdi. «Behbudiy» maqolasi muallifi marhum S. Qosimov adibning 6 ta darsligini qayd etadi: «Muntaxabi jug‘rofiyai umumiy» («Qisqacha umumiy geografiya»), «Kitobat ul-atfol» («Bolalar maktublari»), «Muxtasari tarixi islom» («Islomning qisqacha tarixi»), «Madxali jug‘rofiyai umroniy» («Aholi geografiyasiga kirish»), «Muxtasar jug‘rofiyai Rusiy» («Rusiyaning qisqacha geografiyasi»). Shulardan bittasiga — «Muntaxabi jug‘rofiyai umumiy»ga to‘xtaymiz. Asarning to‘la nomi «Kitobi muntaxabi jug‘rofiyai umumiy va namunai jug‘rofiya». 1905-yil 24-avgustda Sankt-Peterburg senzurasidan ruxsat olinib, 1906-yil Samarqandda G. I. Demurov matbaasida chop etilgan. 106 sahifadan tashkil topgan. Muallif bu «qadim fan»ga taalluqli «turkiy, arabiy, foisiy, rusiy lug‘atlarga tasnif bo‘lgan o‘ttuz qadar qadim va jadid kutub va risoili jug‘rofiya, hay‘ati riyoziy, tarixiy, tabiiy»lardan va yana juda ko‘p turli-tuman ma‘lumot va manbalardan foydalanib yozganini qayd qiladi «Jug‘rofiya degan so‘z yunoniy, lug‘ati arabiyga ta‘rifi ard ma‘nosig‘a, ya‘ni yer va tufroqni bayon qilaturg‘on ilmni aytilur», — izoh beradi muallif. So‘ng Behbudiy uning turlariga to‘xtaydi. «Chunonchi, — yozadi u, — Yemi shakldan, osmon ila Yer arosidagi xosiyati va osmondagi nimarsalar ila nisbati va harakatidan bayon qilaturg‘on ilmni «jug‘rofiyai riyoziy», Yemi xosiyati, tufroq past-ı ba landligi, har xil giyoh-u konlari, tog‘- daryo, ko‘l, mijoz-u havosidin bahs qilaturg‘on ilmni «jug‘rofiyai tabiiy» ataladur». Muallif xulosa qiladi: «Yer ustig‘a bo‘lgan voqealar to‘g‘risida har bir nav’ ishni ushbu ilmg‘a bayon qilib, jug‘rofiya kalimasini oxiriga o‘shal ishga taalluq ilm va fanni oti qo‘shiladur. Chunonchi, «jug‘rofiyai tarixiy» va boshqalaridek. Xulosa, bu zamong‘a jug‘rofiya ilmi dunyoni va andagi xaloyiq, hayvonot, umronot (obodlik) va hamaki

“Xotin-qizlar ilmda: tiklanish, yuksalish va taraqqiyot sari qadamlar” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materillari to‘plami. NamDPI – 2026-yil, 11-fevral

dunyog‘a bordur, bildiraturg‘on keraklik bir ilmi jahonnamodur». Kitobning dastlabki sahifalarida jug‘rofiyaning fan sifatida maydonga kelish tarixi, qadim Turkiston olimlarining bu sohadagi xizmatlari yoritiladi, asarlari keltiriladi. Muallif Shamsiddinbek Somiyning (1850—1904) 6 jildlik mashhur «Qomus ul-a’lom» va Ismoilbek Gasprinskiyning «Turkiston ulamosi» kitoblaridagi hujjat va dalillarga suyanib fikr yuritgan. 1906-yilda «Turkiston viloyatining gazetasi» sahifalarida Behbudiyning jug‘rofiya kitoblari munosabati bilan qator taqrizlar chiqadi. Uni maqtaydilar, rad etadilar. Gazeta xodimi Mulla Olim muallif kitoblarining tili og‘irligidan shikoyat qiladi. Behbudiy izoh beradi. Ish bular bilan cheklanmaydi, sekin-asta uni musulmonlar manfaatiga xiyonat qüishda, o‘risparastlikda ayblay boshlaydilar. Va bu ancha davom etadi. Gap rasmiy doiralarga borib yetadi. 1914-yil 3-yanvarda Mirzo Ulug‘bek madrasasi jomesida bir necha ming kishi huzurida «usuli jadidachilar», «ruscha o‘qimoqqa tashviq qilaturg‘onlar» «kofir», «har kim bolasini usuli jadida maktabiga bersa, o‘zi kofir, xotini taloq» deb e‘lon qilinadi. Yig‘inda Behbudiyning bir qator maslakdoshlari (Siddiqiy Ajziy, Shakuriy) tilga olingan edilar. Behbudiyning o‘g‘li Mas‘udxo‘ja gimnaziyada o‘qir edi. Behbudiy bir munosabat bilan yozadi: «Samarqandni katta ulamo va qozilaridan muhtaram bir kishi katta majlislarg‘a va hukumatg‘a so‘ylaganlari uchun tubandagi so‘zlami yuz birinchi daf‘a yozarmiz: «Oyna» muharririning maslaki o‘n sanadan ziyoda bir muddatdan beri jarida va risolalarg‘a yozgan maqolalari ilan hukumatg‘a va butun xaloyiqg‘a ma‘lumdir. Qozi hazratlari «Oyna» muharririg‘a ikki nimarsani nisbat berurlarki, kayfiyati yuqorig‘a yozildi. Ammo ikkisida vahmiy so‘zlardir. Millat ozod bo‘lib, o‘zining mustaqil davlatini o‘rnatmaguncha, ijtimoiy adolatni tiklab bo‘lmaydi. Bu Behbudiy kelgan birinchi xulosalardan edi. Uning «Vaqt» gazetasida chop etilgan maqolalaridan birida shunday mulohazalami uchramiz: «Bir madrasaga 20 talaba gapi ila bir noahl mudarris saylanur. Bir volostda 40 nafar el boshlaridan 21 nafarii sadosi ila bir johil qozi saylanur va Rusiya ma‘murlarina-da ma‘qul o‘lur. Bir ming faqirning raddu mudoxalasi mo‘tabar o‘lmaz va so‘zlari eshitilmas. Ishta bizim Turkiston shaharlarining bu kungi qozi, mufti va mudarris ham imom va o‘zga ruhoniylarining yuzdan saksoni, sahro va qariyalarda o‘lanlarining o‘ndan to‘qqizi sho‘yla nomunosib kishilardan iboratdir».

Shu gazetaning o‘sha yili 4-noyabrda bosilgan «Duma va Turkiston musulmonlari» maqolasida esa chor mustamlakachilik siyosati, xususan, o‘lkadan yetmish ming rusdan olti deputat bo‘lgani holda yetti million musulmonga besh o‘rin ajratilgani oshkora tanqid qilinadi. Shularga qaramasdan, Behbudiy istiqloq haqida fikr yuritar ekan, har qanday zo‘ravonlikni rad etadi. Uningcha, zo‘ravonlik g‘ayriaxloqiy, binobarin, g‘ayriinsoniydir. Umuman olganda esa, mustaqillik uchun kurash olib borgan bobolarimiz, jumladan, jadidlar kelajak haqida fikr yuritar ekanlar, istiqloqla erishish borasida bir-birlaridan farq qiluvchi uch yo‘ldan bordilar: 1. Rusiyaga tobelikdan zo‘rlik yo‘li bilan qutulish, kuch bilan istiqloq olish (Dukchi eshon qo‘zg‘oloni, 1916-yil voqealari, «bosmachilik»).

2. Murosa yo‘li. Ruslar yordamida ma‘rifatga erishish. Ma‘rifat masalasida haq-huquq olish, milliy xususiyatlarini tiklash (Ismoilbey Gasprali, Mahmudxo‘ja Behbudiy).

3. Hamkorlik yo‘li. Chor ma‘murlari, so‘ng esa Sho‘ro hukumati bilan birga ulaming programmalarida qatnashish va imkon bo‘lishi bilan mustaqillikni qo‘lga olish Buning uchun ma‘lum tayyorgarlik ko‘rib borish (Munavvarqori, Hamza, Avloniy). Behbudiy hamisha xalq bilan birga bo‘ldi. Vatan taqdiri kun tartibiga qo‘yilgan 1917-yilning 16-23-aprelida Toshkentda bo‘lib o‘tgan

“Xotin-qizlar ilmda: tiklanish, yuksalish va taraqqiyot sari qadamlar” mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materillari to‘plami. NamDPI – 2026-yil, 11-fevral

Turkiston musulmonlarining 150 vakili ishtirok etgan o‘lka qurultoyida hayajonli nutq so‘zladi. Millatni o‘zaro ixtiloflardan voz kechishga, buyuk maqsad yo‘lida birlashishga, ittifoq bo‘lishga chaqirdi. Xuddi shu ixtilofimiz sababli «mustamlakat qoidasi ila bizni idora eturlar» deb ochiq aytdi.

Behbudiyning hayotiy tajribasi XX asr boshlarida O‘rta Osiyoda shakllangan jadidchilik harakatining eng mashhur namoyondasi bo‘lganligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. U zamonasining yirik arbobi sifatida dunyoni o‘zidan oldingi avlod va zamondoshlaridan farqli ravishda angelay olgan hamda o‘sha davr kishilari tasavvuriga sig‘magan aloqa usullari va tashkiliy shakllardan foydalalana olgan. Shuningdek, Mahmudxo‘ja Behbudiyning O‘rta Osiyodagi barcha jadidlarni birlashtirishga intilgan yirik siymo sifatida ko‘rsatsak, xat6 qilmaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qosimov B. “Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoyilik”, T: “Ma’naviyat”, 2002
2. Mahmudxo‘ja Behbudiy. Tanlangan asarlar, T: “Ma’naviyat”, 2009
3. Abdurashidov Z. Mahmudxo‘ja Behbudiy. Jadidlar. T: “Yoshlar nashriyot uyi”, 2022
4. Karimov N. Mahmudxo‘ja Behbudiy. Toshkent, 2010
5. Qosimov B. Maslakdoshlar. T: “Sharq”, 1994